

BERTHA ZOLTÁN

A metaforikus önszemlélet jellegzetességei Sütő András világképében

Egy Gáll Ernőnek 1984-ben írott levelében Cs. Gyimesi Éva a méltóságnak mint viszonyfogalomnak a kategoriális tisztázását az erkölcsi érzet és a szavatolt értékbizonyosság megkülönböztetésével végzi el: „Az ember *méltósága* annak függvénye, ahogyan kezelik”; „Az embernek lehet ugyan *méltóságérzete*” a legszörnyűbb körülmények között is, „de társadalmilag *méltányolt méltósága*” ha nincsen, akkor „a méltóság *értéke* negatívumként, hiányként van jelen”. S az 1985-re elkészült *Gyöngy és homok* című – a transzszilvanizmus átfogó ideológiakritikáját tartalmazó – tanulmányában kifejti továbbá, hogy a „méltóság fogalmának pusztán etikai meghatározása elégtelen, mert tartalmát kiszigeteli az elkerülhetetlen társadalmi interakciókból, a tárgyá tevés viszonylatrendszeréből, és mintegy immanensnek tételezi”. A „sajátosság méltóságának”

– ennek a szélteben használatos erdélyi magyar kisebbségi önértelmező definíciónak és öntudaterősítő imperatívuszának – az erkölcsi-érzelmi összetevői tehát az ő felfogásában elhomályosíthatják azt az alapkérdést, hogy ez a magatartásmód, ez az önszuggesztív morális szemléletbeállítottság mennyiben tehető normatívvá, illetve mennyiben kapja meg ellenőrizhető formában történő elismerését. Az erkölcsi minőség valóságosan biztosított értéke ugyanis elenyészik vagy meg sem képződik megfelelő értékelő közeg, társadalmi környezet híján.

Az önbecsülés, az önérzet reális erkölcspszichológiai és morálfilozófiai programja így nem iktathatja ki az értékállítás feltételeinek a megteremtésére irányuló szabadságkövetelő szándékot, a tényleges emberi léthelyzet önreflexív megítélésének illúziótlanságát. A hetvenes–nyolcvanas években az etnokratikus totalitarizmus diktatúrájában vergődő erdélyi magyarság jelentős értelmiségi-művészi csoportjai a „sajátosság méltóságában” és más hasonló reménymegtartó ideálképzetekben igyekeztek erős fogódzókot találni. A megmaradás, a helytállás, a kitarás megnevesítő követelményeinek az érvényesíthetősége azonban élesen felveti – és felvetette – a körülmények gyökeres revíziójának a teoretikus és gyakorlati szempontjait is. A méltóságfogalom transzszilvanista jellege a létező szituációt otthonossá esztétizált adottságként hordozó, szinte szentesítő ideologikum, egyfajta morális egyneműsítés felé mutat, amely a szenvedés ethoszát a „teremtő fájdalom” jegyében mitizálja és eszményíti, s az elfogadhatatlant és az elviselhetetlent is átszínezi és megemeli – s ez kívánja a némileg kritikai, átértékelő kiengesztelést a humán- és társadalomontológiai szabadságprogram korlátozó előfeltevések nélküli teljességének szellemi vállalásával, pátozszmentes vagy deheroizáló szemléleti igényével.

Sütő András írói gondolatvilágában kitüntetett szerepet nyer az emberméltóságnak az önmeghatározó metaforája, a sajátos helyzetűdatnak az emblematisz sorszimbóluma. Az erdélyi magyar nemzeti közösség etnikai-nyelvi-kulturális létének és identitásának alapmotívuma az önállóság, az önrendelkezés, az autonómia jelentésköréhez kapcsolódó jelképes önminősítés, s a megmaradás záloga az alapvető kollektív jellegzetességet megragadó, a lelki-szellemi önazonosság vitathatatlanságát demonstráló, a természetjogi státusú önállítást, öntudat-affirmációt elősegítő funkcionális értékeszme állandó jelenléte. A sütői méltóságeszmeny természetsszerűleg kötődik a transzszilvanista világlátás etikai idealizmusához, a kisebbségi etika és humánnum inspirációihoz, mindennek megszépítő, esztétizáló és klassziczizáló emelkedettségéhez, a mintegy sorslegyőző kompenzációt, vigaszt nyújtó szellemi-művészi öntökéletésítésbe vetett – némileg újromantikus – bizodalom, intellektuális és artisztikus hit fennkölttségéhez: hiszen éppen ez az elmélyülő kulturális önreflexió, a speciális erdélyi magyar történelmiséghez és irodalmi folytonosságához illeszkedő, transzszilván ihletettségu és levegőju erudíció, az erkölcsfilozófiai és kultúrantropológiai kiteljesedésű világkép, a mitizáló távlat emelte túl az írói látásmódot az ötvenes–hatvanas esztendőkk életképi, zsánerszintű realizmusának szűkösebb perspektíváin. A hetvenes évek nagy Sütő-műveiben a meggazdagodó létszemléleti dimenziók az eszményítő és tragizáló stílusformák, a tragikus-dramai hangnem sokrétűségével, a modern népi és nemzeti klassziczizmus poétikus-retorikus alakzatainak összetettségével telítődnek. S úgy érik el ekkor az életmű legjelentősebb darabjai – a drámák, az esszék és esszéregények – a harmincas évek példaállító irodalmi hagyományrendjének legmagasabb szintjeit, hogy mindeközben újabb nézőpontokkal, az alapkrízis gyökereire reflektáló sorskritikával élénkítik meg és lendítik tovább a veszélytudatból és a kiszolgáltatottság-élményből fakadó egzisztenciális fájdalom átszelle-

mítésének tradícióját. A transzszilván életérzést kifejező átpoétizált szenvedéshangulatnak, az önmegdöntővé transzcendált, önelvű áldozathozatal rituális vállalásának az öröksége a személyiség szabadságkövetelő lázadásának, a kitörés és a szembeszállás hősiességének a távlataival bővül. Az egyén feltétlen szabadságjogának jegyében tágulnak az embertelen társadalmi és metafizikai hatalmakkal megütköző cselekvés lehetőségei – a változtatási kísérletek objektív eredményességétől függetlenül. A transzcendentális vétehető, religiózus ereszű és hitvallásos szenvedéserkölc, az etikai jóvátételre hagyatkozó önmegnemesítés az evilági forradalmiság készletével és kényszerűségeivel egészül ki. Az akár reménytelennek bizonyuló létszituáció negatív erőivel és lehetetlen hatalmaival megvívó szándék (és elszántság) már a szenvedés értelmetlenségét villantja fel, sőt olykor – ha ritkán is – a kilátástalanság még a sorsfelismerés abszolút keserűségét: a megszólalásmód maró iróniáját is előhívja. (Az *Egy lócsiszár viráguvasármája* és a *Káin és Ábel* a lázadó indulat érvényesítendőségének törvényszerűségét, a *Csillag a máglyán* a szellemi szabadság önértékének oktalan és hasztalan pusztulását példázza, *Az ugató madár* pedig a szarkasztikus és groteszk vibrálású önmarcangolás végső stádiumaira vet fényt a lehetetlenség felőrlő világállapotában.) Sütő tehát mintegy végigjárja a (Makkai Sándor-i) „nem lehet” és a (Reményik Sándor-i) „ahogy lehet” különféle erkölcsstani-ideológiai változatait, a körülmények fenyegető szorítására reagáló viselkedésmorál szétágazó lehetőségeit. Műve – a válaszadás egész tipológiájának feltérképezésével, a hagyományos és a modern nézőpontok átfogásával – ebben az értelemben is szintetizáló, összegző jellegű és jelentőséggű.

*

A metaforikus sorsszemléleti elemek jelentéstartományának fokozatos kiterjedésedése, sokoldalú megvilágosodása sugallatos asszociációs mozgékonyással megy végbe az életmű különböző darabjaiban. Így például a híres „fűszál-metaphora” („a fű lehajlik a szélben, és megmarad”) értelme is – amely az *Anyám könnyű álmot ígérben* megörökített paraszti, kisémbri túlélési törekvés megejtő-rezignált szentenciájaként fogalmazódik meg – a későbbiekben további összefüggésekkel gyarapodik. A megmaradás elemi vágya, ösztöni stratégiája átszínezi, átköltőiesíti a mindennapi gyötrelmeket, elégikus szépségűvé varázsolja a lemondások, menekvések, kisebb-nagyobb kényszerű megalkuvások célszerűségeit. A Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási és önmegtartási készség az egyensúlyozás és a türelem bölcs művészetét sejteti. A védekezés, az önmentes számtalan más – a lamentáló könyörgésektől a furfangos-góbés alakoskodásokig terjedő – megnyilatkozásaival együtt ez a magatartásmód az átvészelésre való berendezkedés kínját, kétségeit a (bárha reménytelen) ellenállási kísérletek hiányából következő esetleges szégyenkezés lelki terhével is tetézi. A beletörődésnek és önfeladásnak azonban ezen a kisémbri szinten is van mégis egy határpontja: amikor az elidegenítő erőszak természetellenes támadása már a személyiség hovartartozásának lényegét, az identitás magját érinti. Ekkor nincs többé alternatívája a tiltakozásnak, a felháborodásnak. Gyümölcsozó Gergely, aki a lehajló fűszál példázatának főhőse volt a regényben, lóbalta ugyan az ortodox füstölőt református létére a talpon maradás érdekében, de – ahogyan a *Gergely pápa futamodásban, avagy régi idők kőtéltáncosai* című esszé később leírja – a nevét már nem engedte megváltoztatni; a név- és lélekcsere, valóságának formális megtagadását nem tűrhette, inkább elfutott.

Az egyéniségsorvasztó megfélemlítéssel szembeszálló felindulásnak és lázongásnak a különféle árnyalatait, esélyeit és kudarcait a nagy Sütő-drámák derítik föl rádöbentő erővel – ember és hatalom, szabad, önállóan gondolkodó lény és zsarnoki ura-

lom viszonyának egész lélek- és létanat megvilágítva. A különböző történelmi és mitológiai színtereket felidéző tetralógia (az *Egy lócsiszar virágvasárnapja*, a *Csillag a máglyán*, a *Káin és Ábel*, *A szuzai menyegző*) voltaképpen olyan nagyívű példázat- és metaforarendszert alkot, amelyben a mindenkori hatalmi mechanizmusok hiteles és érzékeltes valóságosságukban tárulkoznak föl, magukba foglalva természetszerűleg az adott jelenkor összes lényeges hatalmi jelenségét és emberi dilemmáját. A drámai konfliktusok vezérmotívuma a felismert igazságaihoz ragaszkodó öntörvényű hős összeütközése az elfogadhatatlan fennálló renddel. Az alázat, a meghunyászkodás ösztönzéseit végérvényesen elutasító, egyenes fejtartás szimbolikus képzete – ha a szelíd, önkéntes és a transzcendens igazságból bizó mártírium transzszilvanista sugárzású jelentéssugalmának, a defenzív, áttételező vagy átlényegítő pszichikai stratégiának a belső logikai paradoxonjaitól mentesül is – fokozatosan azonban egy másfajta problematikával telítődik. Az aktív értékek és a méltatlan önkényuralmi módszerek viaskodásában ugyanis egyre illuzórikusabb lehet csak fenntartani a valódi tragikum, a katartikus reveláció pátozsát. Nem összemérhető súlyú rivális világerők csapnak össze, s nem objektiválható akciókban, nem dinamikus tett-sorozatban, így a drámai egyéniség elveszti a klasszikus tragikus hős pozícióját. A drámai cselekmény a tudatba szorul vissza, s esélytelenné, tét nélkülivé válik a küzdelem. A hős bármily következetes reakciói már nem elegendők objektív ellenállás kifejtésére, s az egészében ellenséges hatalmi külvilág, bár semmilyen magasabb erkölcsi elvet vagy igazságot nem hordoz, de ereje folytán eleve megghiúsítja az egyben világrend-helyreállító eszmei felmagasztosulását. A helyzet annyira reménytelenné és kiüttlenné vált, hogy a megváltoztatását célzó erőfeszítések eleve kudarcra ítéltetnek. Az ellenállás a lélek tartományába szorul, a hatalom létét fenyegető uralmánál közegeben aktív drámai viselkedés sincsen. Bíró Béla úgy látja, hogy a hetvenes évek végi Sütő-darabokban (*Káin és Ábel*, *A szuzai menyegző*) a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, a megoldhatatlanság zsákutcás, antikartikus valóságos léthelyzetének mégis, mindennek ellenére, egyfajta illuzórikus heroizálása és tragizálása zajlik. Szerinte a felemelt fejű vagy öntörvényű hős az utóbbi száz-kétszáz esztendő esztétikai veszteséglistájára került, s a hősiesség ma már csak az önmeztagadás hősiessége lehet, a valóság szerkezetének átrendeződéséből, az egyéniség válságának elmélyüléséből következően. De hogy a hetvenes évek eleje-közepe még tökéletes tragikus remekműveket hozott, annak az lehet az egyik oka, hogy ezek a darabok (*Egy lócsiszar virágvasárnapja*, *Csillag a máglyán*) a modern világ egyetlen lehetséges belső konfliktustípusát modellálják, a hitben fogant naivitás tragikumát, mivel az autonóm vagy a kényszerű cselekvésből származható tragikus meghasonlás a személyiség elidegenedettsége, metafizikai kiszolgáltatottsága miatt már amúgy sem következhet be. Ezek a hősök megmaradnak naivnak, s a bukás árán is vállalják a hitet, s a belőle eredő tévedéseiket. A másik ok, hogy a közvetlenül a második világháború utáni baloldali diktatúrák időszaka voltaképpen olyan világtörténelmi válságkorszakot jelentett, amelynek kataklizmái – paradox módon – mégis alkalmasak a valódi tragikus viszonyok létrehozására a drámában; még ha későbbi keletű felidézésekben is. Az *Egy lócsiszar virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* Bíró szerint tulajdonképpen ennek a törvényszerűségekkel, koncepciók perekekkel, hitüldözéssel, jogsértő erőszakkal működő rendszernek – az igazságtalanság világháborújával – a rekapitulációja. A tragikum forrása pedig a grandiózus illúzió, a fundamentális naivitás és annak megcsúfoltatása, meggyaláztatása.

A hetvenes évek első felében formába öntött (a „hatvannyolcas” erjedésnek és felismeréseknek is köszönhető) reveláció azonban nem ismételtető. A megtisztító érzé-

mi leszámolás után az új (vagy folytatódó) hatalmi terror diadalmas lelki meghaladása képtelenség-értelmetlenné és fölöslegessé (redundánssá) válik (a szellemileg leleplezett barbárság nem megrendítő lelki probléma többé – legfeljebb a hozzá való viszonyulás vergődő tudata). S ez magyarázza a hetvenes évek második felétől azt az elmozdulást, amely általában megfigyelhető az erdélyi magyar dráma történetében. Ez pedig az eltávolodás a klasszikus tragédiaeszménytől a modern (abszurd, ironikus, groteszk, líraiszsubjektíváló, szimbolikus, egzisztencialista) stílus- és szemléletformák felé. A külső helyzetre reflektáló pántragikus érzület Sütőnél is elidegenítő, áttételező konstrukciós kísérletekbe, a végletes lirizálódás, a (folklorisztikus) mesei és balladai szimbolizáció (*Advent a Hargitán*, *Kalandozások Ithajcsuhajdiában*), a parabolisztikus allegorizálás (*Az álomkommandó*) vagy az önironikus stilizálás (*Az ugató madár*) alakzataiba torkollik – végig a nyolcvanas évek folyamán. (S másféle ez a tragédiák utáni lirizálódás – mert azok komor tragikumtudatának és katasztrófizmusának atmoszférája meghatározóan átörökítődik –, mint az azok előtti vidám népi játékok – a *Pompás Gedeon* vagy a *Vidám sirató egy bolygó porszemért* – könnyedebb, humoros-anekdotikus és kesernyészatirizáló líraisága.)

A *Káin és Ábel* ennek az új poétizáló-mitologizáló folyamatnak jelentős állomása, időtálló kicsúcsozódása. (Amely metaforikus és archetipikus mélyszerkezetében Lázok János szerint egész önállóan átértelmezett mitikus rendszert teremt.) Ennek az „emberiségkölteménynek” a különösségét jórészt az adja, hogy az író továbbra is a tragikus, magasztos fenség színeiben és apoteózisában ábrázolja főhősét (Káint), holott a szituáció szerkezete már alapvetően abszurd. Az abszolút hatalom befolyásolhatatlanul nehezedik rá a teremtményekre, az ellenszegülésnek nincs realitása, a protestálásnak csupán az indulata objektíválódhat. A „vonatkozásrendszer eléggé egysíkú” (Bécsy Tamás szerint), a viszonyok és cselekvések szintje helyett a szavak és az elmondás szintje rétegződik. A szöveg kevésbé cselekvésfordulatokat felidéző-jelölő kommentár, inkább hatalmas karakterfestő lírai önvallomások, szinte szabadversszerű költői monológok – és „jajkiáltások” – sorozata. A létezés állapotyszerű és lírai, a statikus, képletszerű tulajdonság az elsődleges, nem az akció. Így itt a méltóság is csaknem tantételszerűen lesz egyenlő az önérzettel, a méltóság elvont érzetével, konkrét, tényleges értékbeli elfogadása és megerősítése légüres térben marad. (Ennek a helyzetnek – a bármiféle heroizmust a totális amorális közönybe veszejtő világnak – bizonyos művészi-gondolati konzekvenciáit a legradikálisabban talán Pusztai János absztrakt regénylátomásai vonták le a hetvenes évtized vége felé.)

*

A sütői dramaturgia változatossága, többféle iránymódosulása azt jelzi, hogy a megnyomorító létszituáció lényegének és jellegének adekvát kifejezésére a hagyományos tragikus hősiesség vagy erkölcsiség aspektusa idővel alkalmatlanná vált. A pusztító, gyilkos vagy lealacsonyító elszorvasztó környezettől független és az azzal szemben dacolva fellépő létező erkölcsstilizáló megjelenítése azonban továbbra sem tűnik – nem tűnhet – el. S ennek az erkölcsközpontúságnak, etikai látásmódnak a veretes stílus kifejezőskultúrája köti elsősorban Sütő írásművészetét a két háború közötti erdélyiség aurájához. Mert eszmei és ideológiai vonatkozásokban – mint láttuk – szembe-tűnőek az eltérések, a felülbíráló átalakulások is. A magatartásvizsgálat evilágias modernizáltságán vagy profanizáltságán kívül ilyen mozzanat a túlzott önállóságot hirdető, némiképpen dezintegráló speciális erdélyiség-képzetnek az eredendő magyar nemzeti egység jegyében (nemzetpolitikai szemszögből) történő elhárítása, vagy a néptestvéri-

ség-eszme gyakorlati kibontakozhatatlanságának, súlyos megpróbáltatásainak az éles átlatása. A süttöi világkép és irodalomtípus így tehát ebben a vetületében leghívebben az *esztétikai transzszilvanizmus* megszorító fogalmával illelhető. S ennek a mívségre törekvő, esztétizáló világfelfogásnak a jellegzetes megnyilatkozása a különleges erdélyi tájélmény kitüntetettsége, a természeti képekre, a táj- és néprajzi látványra, az életes-szemléletes népi szokásvilágra, a történelmi üzenetekre alapozott metaforizálás, a döntő létkérdéseket folyamatosan szuggeráló jelképi atmoszférateremtés; s az előadásmód mély szakralitása, amely a közösségi, anyanyelvi, kulturális örökség megelevenítő továbbvitelét megbízatásnak, küldetésnek, kötelezettségnek tekintő lelkületből fakad. (Az állandó sorsjelképi áthangoltság és emelkedettség a „bányalégszerű” sejtelmet árasztó „potenciális szimbolizmus” – Kányádi Sándor megalkotta – fogalmával is jellemezhető.) De ez az áthevített, romantizált klasszicitáshoz fűződő vonzalom mintha még valami antik, görögös árnyalatot is nyerne, mintha egy régi (ókori-görög) jellemzősége visszavezethető, ahhoz hasonlatos formaelv lappangana benne. Ez a tulajdonság a szép („kalosz”) és a jó („agathosz”) együttes megjelöléséből származó „kalokagathia” – félig etikai, félig esztétikai – kategória fogalmával illelhető, hiszen itt is egyén és közösség, erény és szépség, valóságosság és eszményiség („réal” és „ideál”) harmonikus ontológiai találkozására zajlik – a kiegyensúlyozó, szinkretikus bölcsesség hangulatában („a szép és az elkötelezettség, a szép és az üzenet, a szép és valaminek a *szolgálat* egybefonódik” – hangzik az író vallomásaiban). Egyszerre naiv és öntudatos szintézistörekvés ez, amely funkcionális értéket tulajdonít a kifinomult művészi hangnak is, s széptani jelentőséget az evidens létigazságokat tömörítő fohászok és maximák becsületes kimondásának („köztudott dolgok kimondásához kell a mersz” – fogalmazódik meg), a szorongattatás segélykiáltásainak is. Amelyben az életes, érzéletes sorsképekből kifejlő, átpoétizált és metaforizált erkölcsi gondolat uralkodik. Amely, kényszerből, az elemi létezés is – mint megőrzendő értékek foglatát – fölmagasztosuló célként, érdemként szemlélteti – mivel a megsemmisülés pusztá elkerülése is a teljes emberséggel egyenértékű harc követel. Ez a hol elégikus panasszal, hol perlekedő-szenvedélyesen hirdetett megmaradás esztétikájának a fő tartalma. Egy etnikai kollektivitás protestáló, demokratikus védekezésének az önértelmező, komplex, értéktelített közvetítése. Egy meggyőződéses, expanzív morális aktivizmus, amelynek kezdettől vezérlője egyféle progresszív ideális kollektívizmus („a teljes emberi lét átélésére az egyén képtelen; a teljes lét csak a közösség számára adatott meg, amiként a zenekari muzsika is több hangszerezen s több művészkéz révén szólal meg”). Egy hit, mely szerint a szubjektum a közösség sorsával a magáét egynek tudhatja.

Lényegi rokonságban áll ez a közösségorientáltság Sütő nagy erdélyi író-elődjének (a több tekintetben mesterének vallott), Tamási Áronnak a létfölfogásával, de némely mozzanataiban meg is különböztethető attól. Tamási a közösségi lét mitikus és örök törvényét, a transzcendens szubjektivitás mindenhatóságát az élet objektív körforgásában látja betelni: a népi világkép „nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást”. Éteri, transzcendentális léterű és ámulat, például a Weöres Sándoréval összevethető tündériesség itatja át ezt a mágikus költőiségű univerzalizmust, amely azonban nyersebb és konkrétabb valóságanyagra, földközeli realitásra

támaszkodik. Sütő – Tamásiról szólva – éppen ezt a plasztikus valóságvonatkozást, az otthonteremtés primer valóságvonzalmait és megkötő empíriáját hangsúlyozza; a varázsos báj és játék könnyedebb zenéjét, kedélyét áthangoló, aláfestő keserű drámaiság komorabb tónusait, a „karmos kacagás” megbújó riadalmait. Sütőnél viszont, ha lehet, még borúsabb, szigorúbb, még inkább szekularizált, földhözköttető, konkrét ez a közösség szemlélet: ez a közösség „homlokráncait” figyelő, a gondok közé merülő, az egy sorsközösségben élő másik ember terheit a szíven viselő és részben átvállaló aggodalom. Még keményebb a felelősségteljes kötelességtudatra, a szolgálatban inkarnálódó életfolytonosság és elkülönülhetetlenség megóvására intő – ódon prédikatori szózatokat, protestáns ereszű, puritán gyökerű, plebejus vétetésű hangzatokat intonáló – fel szólítás: „az embernek, ha kivonul az árnyékvilágból, embert kell maga helyett állítania. Az életnek, mint kenyéradó gazdának, így kellene szólnia: Elmész hát, szolgám? Akkor szolgát állíts a helyedre!” – S hasonlóképpen némi különbség látszik a fenyegetettségtudat zordságának, komorságának mértékében is; „Tamási még úgy tudta, nem tűnhet el nép, az ábeli lélek, a lelkében igaz ember győz a setétség erőin is, Sütő Andrást múlt maglyakra is figyelmeztette a történelem: elveszhetnek sajnos a tiszták is. Olyan problémákat görget fel a mélységből, amelyekkel Tamási Áron ifjabb éveiben még nem is nagyon találkozhatott” (Czine Mihály). (Sütő imaginatív realista tárgyiasága mintha olyan viszonylatban kapcsolódna a Tamási-féle – mitikus hiedelmeket rekonstruáló, játékos – lírizmustól eltérő Veres Péter-i nyers, józan tényirodalomiasághoz – vagy az illyési racionalizmushoz – is, mint ahogy földrajzi értelemben a Mezőség is közből fekszik – természetesen elnagyoltan nézve – a Székelyföld, illetve az Alföld – s tovább a Dunántúl – régióinak ölelésében.)

A számvető, létösszegző egyszersmind önmarcangoló közösségföltés a kisérteties pusztulás, az asszimiláció, az etnikai és nyelvhalál megrázó látomásait vetíti ki – a parabolikus történelmi párhuzamállítástól (*A szuzai menyegző, Perzsák*) a kísérteties temetési álm-vízióig (*Mert ahová te mégy, oda megyek...*). (Ebben az újabb erdélyi magyar irodalomban is – Kányádítól Szócs Gézáig – oly gyakori borzongató nyelvhalál-rémképet vizionáló elbeszélésben Mikes Kelemen „Édes Nénje” fekszik az eredetileg egy másik asszony, egy kihalt nyelv – a dél-angliai „cornish” – utolsó – 1777-ben – meghalt képviselője számára felállított ravatalon. A koporsón ez olvasható: „A Magyar Nyelv. Élt ezer esztendőket. Elhunyt fojtogatás következtében.” S „Édes Néném” semmiféle könyörgéssel nem támasztható föl: kizárólag a megérkező kisunokának a dédanya biblikus szavaihoz kapcsolódó kiáltásával – a gyermekben megtestesülő életfolytonosság ígéretével és igézetével.) A sorsösszefoglaló képzetek, jelképek, metaforák, megszemélyesítések, allegóriák sokasága egyenként és együttesen is szüntelenül ezt az egzisztenciális problematikát, ezt a lét-nemlét alapkérdést tematizálja. A leírás és a sorsképzeti elvonatkoztatás sűrűsége, intenzitása az emberi-érzelmi viszonyuláslehetőségek bonyolultságát, összetettségét sugallja. A *Perzsák* például az azonosságvesztés végpontján, megalázon abszolút – biológiai – határhelyzetében a nyelvi és lelki újjáéledés, az ösztönzerű feltámadás reményét is megszólaltatja. Ez az esszé „szárnyaló, mint a líra, öblös, mint egy poéma, mély, mint a bölcselő költemények, pontos, mint a jó értelmező próza, fordulatokban, izgalmaiban gazdag, akár egy bűnügyi történet, feszültséget drámaként teremtő, s optimista is, akár egy hősköltemény” (Farkas Árpád). A későbbi *Advent a Hargitán* viszont már az újjászületés horizontjának elsüllyedésével, a hiába való várakozás megváltatlanságával számol. A *Perzsák*ban még élt a hit, hogy a gyermek azé a közösségé lesz, amelyik öntudatra neveli; itt ez a törvényszerűség is meg-

szakad. Lehetséges a szülő és a gyermek között az örökérvényű eltávolodás, a közösségi szétmorzsolódás, szétporladás („Több csodára már nincsen reményünk. Ha lenne is: a reá való alkalmatlanságunk immár teljességgel megmutatkozott”). A veszedelem öntépfeltárása a „Romlás”, az „Omlás”, a „gyász”, a „gond” megszemélyesített pusztulásfogalmaival, a nyomasztó „Idő”, a fullasztó hó és jég, a fagy, a dermesztő hideg képi sugallataival történik, valamint a szintén jellegzetes transzszilván ihletettséggű biblikus motívumhasználat révén. Az örök advent, az örök sorsvirrasztás és megváltás-váradalom mitikus morálása szűrődik át, a „Betlehemből a Golgota hegyére” vezető kálváriás út nehéz, fojtogató folyamatossága, a hagyományos transzszilvanista biblikus-krisztológiai létezősítés képzetkörébe kapcsolódó sorsparancs és passióhangulat. Az erdélyi emberlátomás a földi krisztusi sors rádöbbenő ósképletévé lényegül.

A természeti, történelmi, bibliai, kultúrtörténeti utalásrétegek összeszővődnek és átjárják a súlyos zeneiségű, tempós lüktetésű, klasszikus cizelláltságú, lírai választékoságú és pontosságú sűtői szövegvilág egészét. A tárgyi ábrázolást mindegyre analógiák, hasonlatok megvilágító-nyomatékosító asszociációi bővítik, értelmezik. Az *Anyám könnyű álmot ígérben* a valóságos tények hullámverését a történelemviselt parasztsors archaikus misztériuma lengi körül. „Keresztre feszített hétköznapiokon”, „nagyéneki hangulatban” íródott könyörgések – egy „újfajta zoltároskönyv lapjai” – az író meghurcolt szüleinek kérvényei, hivatalos beadványai: az autentikus emberi életkíváncsi, igazságérzet és értéktudat felzaklató dokumentumai, mementói. A temetői – halottak napi – „világítás”, gyertyagyújtás intelemszerű figyelmeztet az összefogás és az eredettudat kapcsolatimperatívuszára: „Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágjad őket”; „A kárpitos az apjára emlékezik, aki azt mondta neki: Jertek majd ki a síromhoz világítani, nem azért, hogy engem lássatok, vagy én lássak valamit, mivel a föld betömi a szemem, hanem hogy a saját arcotokra hulljon a gyertya világa.” (Hasonlóképpen szembesülnek a szegény székely falu halottai és elevenjei Böződi György *Halott-világítás* című novellájában.) A sorsézés és az önmagára ébredt felelősségöszön sejtelemszerű rezignációja árad mindebből.

A szilárd hovatartozás-tudat, az utódok önmagukkal szembeni kultikus kötelességérzete az önismeret és az önmegtartás biztosítéka. A nemes tradíciószertetben maga a sokszínű népművészeti, történelmi, szellemi hagyomány, illetve annak megőrzési indítéka és célirányossága egyként hangsúlyozódik. E szereplők nagyrészt zsigereikben hordják azt a tudást, amellyel egyszerre fogják fel saját kultúrájuk minőségét – és szerepét. Tudják, mi az, amit őriznek, s hogy miért kell ezt tenniük; miért vált feladattá az, ami adva volt és van – egy rohamos hanyatlási folyamat kihívásakor, a népességfogyás, az anyanyelvi elszegényedés, a nyelvromlás, a közösségi széthullás tendenciáinak erősödése idején. Ez tehát az ösztönösen kifejlődő és magasrendűvé érlelődő népi, paraszti transzszilvanizmus modellje, amelyben az önmegőrzés alapigénye mellett minden erőltettség nélkül él a más ajkúakkal és származásúakkal való jóindulatú együttérzés, a barátságosan együtt vagy egymás mellett élés természetes emberi parancsa és bizalma.

A folklorisztikus transzszilvanizmus egyszerre szemlélet, erkölcs, értékeszme és nyelviség, kifejezőerő. Sűtő döntően ebből a különlegesen érzékletes, zamatos, rugalmas, találékony, fordultatos, poétikus erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja és intellektualizálja tovább. A tájszavak, a nyelvjárási formák, a dialektus sajátos elemei (a trópusoktól a szóláshasonlatokig) beszüremkednek ugyan az írói nyelvhasználatba, de nem hivalkodnak. A népiség elsősorban inkább a műfaji és hangulati sokféle-

séget szintetizáló metaforikus látásmód konzisztenciájában ragadható meg. A mókás-játékostól az akasztófahumoron át a megrendült-áhitatosig, a tréfás-ugratóstól a megerősítő-elégikusig terjedő stílusminőségek valamiképpen mind a virtuális jelképesség stilisztikájához tapadnak. A szemléletes, olykor vaskos létmozzanatok amúgy is sorsjelző, elemi ereje finom, evokatív belső utalásokkal és hangsúlyozásokkal növekszik meg, s az egzisztenciális önszemlélet allegorizált sorstudatában összpontosul. „Ilyenformán kell valahogy a világ dolgaiba avatkozni: kéretlenül is, biztatás nélkül véghezvinni a magunk feladatát; tisztán tartani az ablakot és a lelkiismeretünket” – hangzik például valakitől a közössé érlelt bölcsesség. Az ablak tisztán tartásának motívuma eleve érzékelteti egy egész paraszti erkölcsi világ autonóm, önelvű tisztaságának az ősiségét, a lelkiismereti tisztaságra vonatkozó (csaknem redundáns) gondolati továbbfűzés a magatartásnak, a helyállásnak az éthoszát tudatosítja és domborítja ki. A „tíz méteres szabadságának” határait feszegető – a láncot rángató – falusi kutya: élet és rabság összefüggésének filozófemájára villant rá, s az író pusztakamarási otthon-léte az akvárium-ban való mozgás látszólagos akadálytalanságára, egyszersmind örök, ontikus determináltságára hasonlít – elrendeltetés és szabad akarat létszerű titkát is sugározva: ezt a világot „ha megtagadnám is azzal, hogy elmegyek, a lehetetlenséget kísérlném meg, miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete” (mondja a vallomástevő író). Az önszembesítő morál fenyezte gyakori erdélyi természeti toposz, a fenyveserdő, a fenyőfa pedig a körülményekkel dacoló ragaszkodás szakralizálódó kivetülése: „Az életerőnek ilyen méretű kényszerpazarlását csak a természet ismeri; a fenyőfák szárnyas magvai vetik így maguk ezerszám a szélbe, hogy bár egyetlenegy is megkapaszkodjék közülük a sziklarepedésben.” (A „kényszerpazarlás” a Sütő-családban a régi és az újabb időkben korán elhalt gyermekekre vonatkozik.) A szomorúságba gyakran kesernyés derű olvad, a „könnyes kacagás” felbolydító mélységekre mutat (a lányanya könnye „elkeveredik az édes anyatejjel”, úgy hull a csecsemő arcára, a puska csövére a kedély virágjait kitűző Gyümölcsoltó Gergely történeteiben olyan a mulatás, hogy „minden nevetésünk után egy kicsit öregebbek leszünk”). A sírás a fájdalom jeleként sors- és életszimbólummá hatalmasodik: a rossz is jobb, mint a semmi, a nemlét. A baj a lét szubsztanciájává válik, s így még a létevidenciát, az elemi létfeltétel megteremtését, a kiinduló helyzet elérését és fenntartását is nehéz küzdelemnek kell megelőznie. Az életvergődéshez való hozzájutásért is iszonyatosan meg kell harcolni – s az az öröm, ami a szenvedésnek legalább a vitális ősalapját jelenti (*Kék álthalál*).

*

Sütő András sűrű szövése, jelentéssokszorosító és -dúsító nyelvművészetében szervesen társul egymáshoz az elbeszélő ábrázoló tárgyiasága, a drámaíró feszültség-tapasztaló érzékenysége, a lírikus szenzitív-intuitív metaforizáló beállítottsága, a bölcselő logikája és lényegszemlélete, s a moralista nemzetfélő és értékmentő szenvedélye. Esszéiben az árnyalatos képies érzékeltetés és a racionális, lényeglátató elemzés különösképpen egymást erősítő minőségként bontakozik-teljesedik ki. Több helyütt idézi bizonyágképpen az író Arisztotelészt („Mindenekfelett nagy dolog metaforázónak lenni: mert egyedül ez az, amit mástól átvenni nem lehet; a tehetség legbiztosabb jele; találóan metaforázni annyi, mint a hasonlót meglátni”), de stílusának emellett másik fő vonása a fogalmi sűrítés, az analitikus gondolati pontosság és plaszticitás, a klasszikus szócsiszolás intellektuális ereje, a filozofikus holdudvarú erkölcsi gondolat kikristályosított megformázásának éles racionalitása. Ezt az összetettséget méltatva írta Bretter

György: „Sütő esszéi a túrhetetlenségből teremtenek létszimbólumot”; „Búbáj, varázslat, s mi minden még: Sütő nyelvi szempontból teremt újjá bennünket: senkinek sincs nálunk olyan öntörvényű nyelve, mint neki”. A kép – mint „a legcáfolhatatlanabb beszéd” (ahogyan azt Illyés Gyula Sütő Andrásához írott versében kinyilvánítja) – a „leszállhatatlanul”, „kecsegtető ígéretek” nélkül is énekelő madár üzenetének, a „csak azért is”-morálnak, a „fejtartás” mintaadásának a megfogalmazódásáig ível (*A lőtt lábú madár nyomában*). A nyelv – az „erdőzúgásos” anyanyelv – azonban nemcsak közege, hanem kitüntetett tárgya is az elmélkedésnek – mint a „nyelvében bujdosó”, megszegyenített kisebbségi közösség önértékű létfeltétele (*Engedjétek hozzám jönni a szavakat, Nagyenyedi fügevírág*). A címében bibliai parafrázist hordozó *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* – ez az egyszerre újfajta nevelési regény, lírizált ismeretelméleti, nyelvpszichológiai és -filozófiai traktátus, szenvedélyesen értekező nyelvvédő irat, élettanítás, krónikás parainézis, regényesített intelem, pedagógiai-bölcséleti nagyesszé – anyanyelv és hiteles emberi létezés abszolút kölcsönös feltételezettségére mutat figyelmeztetőleg rá („nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember”), Jean Pierre-t is idézve („A Szó, amely Isten, reddőiben őrzi az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt”). A nyelvi világmegragadás, a „Második Világmindenség” sokszínűsége, differenciáltsága, határtalan tartalmassága homológ a létezők univerzumának belső árnyaltságával egy nyelven belül, de általában az emberiség különböző népeinek a nyelvei tekintetében is. Egy-egy nyelv léte, amelyet önnön történelmi-közösségi hagyományrendszere, kultúrája tart fenn, értékelméletileg szent és sérthetetlen – mert a teremtőképesség örök emberi és transzcendens forrásaiból származik, s mert a homo sapiens életének alapelve és minősítője. Sütő esszévilágában a felhalmozott kulturális, műveltségbeli gazdagság és sokarcúság magában hordja önnön példázatos értelmét: a természetes identitáshoz kötött szellem végtelen teljességlehetőségét, s e teljesség azonosságfeltételének nélkülözhetetlenségét. Egy nyelvközösségi nemzeti kultúra az eszmélet legmagasabbrendű öntanúsításával jelzi a szellemi életlehetőségek maximumát. Sütő szerint az egyes nyelvekben megtestesülő kultúráváltozatok nem működhetnek egymás sérelmére; „az emberek épp emberi különbségeikben lehetnek egyenlők. És csakis az egyenlőségben jut szóhoz a természetes különbözőségük” („minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll”). Egy nyelv elnémítása, egy speciális értékszféra hozzájárulásának megszűnése hiányt kelt az értékek összességében és egyetemességében. (Ha a „kézhasználat” vagy a „lábhasználat” mint kifejezés is természetellenes, abszurd, ha szabályozási szándékot akar jelölni, akkor hogyan lehetséges egyáltalán engedélyezett vagy nem engedélyezett „nyelvhasználatról” beszélni?) Az identitásválság és a kulturális degradáció (a betegségmetaforákkal illelhető „nyelvkárosultság”, „nyelvínség”) létrendi elveket támad: univerzális, oszthatatlan létjogokat von kétségbe. A sajátosság tehát elidegeníthetetlen tulajdonság, létvonatkozás; hitelesen csak ezen keresztül közelíthetők meg elvontabban egyetemes értékek is. (Többször idézi Sütő Thomas Mann-nal Turgenyevet: „nemzetem kívül nincs művészet”; „Saját arc nélkül ideális arc sincs; a magunk arculata nélkül csak kifejezéstelen, üres arc lehetséges”.) A „hely, idő és körülmény”, a „provincia” értelmetlen megtagadása a provincializmus, s nem a helyi arculat – a „genius loci” – vállalása.

Az anyanyelvi birodalomban – a „Szavaink Nagyfejedelemségében” – való ott-honosság a világban-lét – az elsajátítás és az elsajátítottság – kozmikus harmóniája. Védelmet nyújtó ontológiai menedék, mint a sütői világkép más övezetei, a természet

– az erdő, a hegyvidék –, az álom (mint a szabadság maradék terepe). Vagy a székelyföldi Sikaszó: az őrálló, virrasztó, várakozó, hírt adó szellem vágyott azíliuma és kilátótornya (*Levelek a fehér toronyból*). S „omló egek alatt”: az „égtartó” emberek – írók, művészek, szellemóriások – munkájának, hűségének példája; mindannak, ami egyszerre heroikus erőfeszítés – és időtálló érték.

Sütő esszéinek – útirajzainak, vallomásainak, naplóinak – összessége valóságos kincsháza több évtized – „krisztustövises” idők – erdélyi magyar kulturális, művelődéstörténeti folyamatainak; tekinthető akár egyfajta szubjektív Erdély- vagy magyarságismereti enciklopédiának is. A teljes életmű pedig valamiképpen egy félévszázados erdélyi értelmiségi mentalitástörténetet is vázol, amely során az illúzióvesztés az „ugató madár” fájdalmas és kétségbeesett, artikulálatlan nyüsztéséig, vagy a „homokkötél-fonás” sziszüphoszi, reménytelen reménységéig – s a „tűrés határáig” – jutott. A művészi szókép, a mindenkori önismeret áttételes kifejeződése azonban nem üresedett ki, nem szakadt el minden funkciójától: önmagára utalt és utaló jelként kínál még kapaszkodót a megmaradáshoz.